

Çeviriler:

BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN ÇÖKÜŞÜNDEKİ EKONOMİK FAKTÖRLER

Yazan: PETER CHARANIS
Çeviren: MELEK DELİLBAŞI

Osmanlı Türkleri tarafından Bizans İmparatorluğuna son verilmesi üzerinden beş yüz yıl geçti. Bugün bilim adamları, Bizans İmparatorluğu'nun tüm varlığı boyunca çöküş durumunda bulunduğunu iddia eden Gibbon'ın varsayımını haklı olarak reddetmektedirler. Bunun yerine Bizans'ın, tarihin en büyük İmparatorluklarından biri olduğunu kabul etmişlerdir¹. Bunun için geçerli nedenler vardır. İmparatorluk bin yıldan daha uzun bir süre varlığını sürdürmüştür. 11. yüzyılın ortası doğru, Hıristiyan dünyasında bir uygarlık merkeziydi. Antik çağın yazılı eserlerini ve düşünce sistemini korumuş; sanatta yeni şekiller geliştirmiş ve barbarları durdurmuştu. Büyük devlet adamları, askerler ve diplomatlar yetiştirdiği gibi, ünlü bilginler ve reformcular da yetiştirmiştir. Misyonerleri, diplomatları ve bazen de orduları yardımıyla, putperest kabileler ve özellikle, sınırları boyunca ve dışında yerleşmiş olan Slavlar arasında İncil'i yaymıştır. Bir Çek tarihçisinin ortaya koyduğu gibi Bizans, "Sırp, Bulgar, Rus hatta Hırvat gibi disiplinsiz kabilelere bir şekil vererek onlardan uluslar yaratmıştır. Onlara kendi dinini, kurumlarını vermiş ve uygarlığın en önemli öğelerinden olan yazı ve yazını aktararak, prenslerine halkı nasıl

¹ Sadece uzmanlar değil, genellikle kültürlü insanlar da Bizans'a çok önem vermektedirler. Norveçli Fridtjov Nansen, kitabında (*L'Arménie et le proche Orient*, Paris: Paul Geuthner, 1928, s. 31) şöyle yazmaktadır: "Aya Sofya mimari eserlerin en önemlisidir ve öyle kalacaktır. Şayet Bizans kültürü hiç bir şey yaratmamış olsa bile, bu onun en büyükler arasında yer alması için yeterlidir. Filozof A. N. Whitehead, *Adventures of Ideas* (New York: The Macmillan Co., 1933) s. 104'te şöyle yazmaktadır: "Romalılar'dan, Bizanslıları ve Müslümanları ayıran fark, Romalıların yaydıkları uygarlığı kendi içlerinden çıkarmış olmalarıdır. Bu uygarlık kendi ellerinde donmuş bir durumdaydı. Düşünme durmuş ve yazın kopye edilmişti. Bizanslıların ve Müslümanların ise kendileri uygarlıktı. Böylece, kültürleri, onların gerçek enerjileri, fiziki ve ruhi macera ile korundu. Uzak Doğu'ya ticaret yaptılar; Batı'ya yayıldılar; kanunlar çıkarttılar; sanatın yeni şekillerini geliştirdiler; Teoloji'yi işlediler; matematiği değiştirdiler; tıbbi geliştirdiler. Sonunda, bir uygarlık merkezi olan Yakın Doğu, Tatar ve Türkler tarafından tahrip edildi. (Buradaki alıntının son cümlesi, geçen yüzyılda taraftar batılı bilim adamlarınca ileri sürülen, fakat, artık geçerli olmayan bir görüşü yansıtmaktadır. (Çevirmen.)

yöneteceklerini öğretmiştir². Bizans, büyük bir kuvvet ve uygarlık götüren bir güçtü.

Ancak, bir bakıma Gibbon haklıydı. Zira Bizans İmparatorluğu bir tek darbenin sonunda yıkılmamıştır. Söz gelişi, İ.Ö. 612'de Ninova savaşının, güçlü Assur İmparatorluğuna son vermiş olduğu söylenir. II. Mehmed'in 29 Mayıs 1453'de son verdiği İmparatorluk, özellikle Komnenler zamanında dikkate değer bir kuvvet olmasına rağmen, üç yüz yıldan beri yıkılmaya yüz tutmuştu. Bununla beraber İstanbul düştüğünde Mora, Ege Denizi'ndeki birkaç ada ve İstanbul bir zamanlar sahip olduğu geniş topraklardan geri kalanlardı. 10. yüzyılda İstanbul'un belki bir milyon nüfusu varken, gitgide azalarak yaklaşık yetmişbeş bine inmişti³. Bir ticaret merkezi olarak İstanbul, Haliç'in karşı kıyısında bulunan ve bir Ceneviz kolonisi olan Galata tarafından uzun zamandır gölgede bırakılmıştı. Bizans İmparatorları, özellikle Ceneviz ve Venedik gibi ticaret yapan İtalyan Cumhuriyetleri'nin elinde oyuncak durumuna gelmişlerdi. Osmanlı Sultanları'na vassal olarak hizmet ediyorlar ya da halkın dinsel geleneklerinden özveride bulunarak, yardım istemek için Batı'ya utanç verici geziler yapıyorlardı. Bu, 10. yüzyılda Doğu'ya ve Batı'ya başarılarıyla meydan okuyan atalarının saygın durumlarından ne kadar farklıydı. Nicephorus Phocas, Bağdat Halifesi'ne, "Topraklarınızı zaptedeceğim, Mekke'ye kadar gideceğim, bütün Doğu ve Batı'yı ele geçireceğim ve her tarafta Haç'ın dinini yayacağım" diye yazmıştı⁴. Aynı İmparator, Alman İmparatoru I. Otto'nun elçisine: "Otto'nun kendisini İmparator olarak ilân etmesinden daha büyük bir rezalet düşünebilir misiniz? Her ikisi de hoşgörülle karşılanamaz. Eğer bir de bunlar desteklenemiyorlarsa kesinlikle hoşgörülmezler. Kaldı ki, kendisine imparator da dememesi gerekir" demişti⁵. İmparatorluğun doruk noktasından, 14. ve 15. yüzyıllardaki düşkün durumuna gelmesine nelerin sebep olduğu sorunu, tarihin en ilginç problemlerinden biridir.

² F. Dvornik, *Les Slaves byzance et Rome au IXe siècle* (Paris: XII Librairie Ancienne Honoré Champion, 1926), C. II.

³ Peter Charanis, "A Note on the Population and Cities of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century", *The Joshua Starr Memorial Volume, Jewish Social Studies*, Publication No. 5 (New York: Conference on Jewish Relations, Inc., 1953) s. 137-39.

⁴ G. Schlumberger, *Un Empereur byzantin au dixième siècle: Nicéphore Phocas* (Paris, 1890), s. 429 v. d.

⁵ Çev. F. H. Wright, *The Works of Liudprand of Cremona* (New York: E. F. Dutton, Co., 1930) s. 249.

Bizans İmparatorluğu'nun tarihinde savaş ve din, topluma şekil veren ve dış durumunu tayin eden iki temel etmendi ⁶. Savaş, Bizans'ın uzun süren varlığı boyunca normal bir durumdu. Bununla beraber, özellikle evrimini etkileyen dış krizler 7. yüzyılda meydana gelmiştir.

Sarassenlerin ilerleyişi, Slav ve Bulgarların saldırıları, bütün İmparatorluğu bir sınır eyaleti haline dönüştürmüştü. Bu durumla başa çıkabilmek için 7. yüzyılın hükümdarları "*Thema sistemi*" diye bilinen sistemi kurarak İmparatorluğun eyalet yönetimini yeniden düzenlemişlerdir. Bu sistemin aslı ise, sivil yönetimin, her eyalette bulunan askerî birliklerin komutanının yetkisine boyun eğmesiydi ⁷. Ancak *thema* sisteminin kurulması diğer bir kurumun-askeri mülkiyet sisteminin kurulması ile bağlantılıdır. Askerî hizmetlere karşılık kişilere bağışlanan bu ufak mülkler, bağımsız köylü mülk sahipleri sınıfının doğmasına sebep olan en büyük etkendi. Askerlerin kendileri bu sınıfın çekirdeğini oluşturdular, diğerleri ise yavaş yavaş buna eklendiler. Zira, askerın en büyük oğlu babasının arazisini askerî hizmet yükümlülüğü ile birlikte miras olarak alırken ailenin diğer bireyleri de, boş olan araziye sahip olma ve işleme hakkına sahip olmakta serbesttirler ⁸. Kendi topraklarını işleyen, vergilerini ödeyen ve gerekirse orduda hizmet eden bağımsız köylüler, Bizans'ın kırsal toplumunun baş ögesi haline geldiler. Onlar, devletin savunmasını üstlenerek, ona yeni bir güç verdiler ve en sonunda Doğu'daki yerini yeniden kazanmasını sağladılar. 10. yüzyılın sonuna doğru Bizans, gerek Hıristiyan gerekse Müslüman dünyasının en kuvvetli devleti olmuştu.

II. yüzyılda bu durum değişti. Bu yüzyılın ikinci yarısında İmparatorluk, hiç bir zaman tam olarak kurtulamayacağı askerî felâketler dizisine uğradı. Bunlar içinde en önemlisi 1071 yılındaki Malazgird yenilgisiydi.

⁶ "On the Social Structure of the Later Roman Empire" *Byzantion*, XVII (1944-45) s. 57'de tarafımdan belirtilen bu görüş, diğerleri tarafından da tekrar edilmiştir. b. k. z., örneğin, D. A. Zakythinos, "Les Institutions du Despotat de Morée. VI. Justice", *L'Hellénisme Contemporain*, Ser. 2, IV. yıl (1950) s. 206. Son zamanlarda çok şartırtıcı bir yorumda bir Sovyet bilgini tarafından yapılmıştır. Kendisi şöyle yazmaktadır: Amerikalı tarihçi P. Charanis, bu fikirlerini faşizmin ideolojisinde yer alan savaşın eski yüceltilmesi ve aldatan yaratıcı rolünün marşlarından çıkarsamaktadır. Bu sahte bilimsel kuram, sadece, yeni bir savaşın ideolojik hazırlağı ile aynı zamanda ileriye sürülebilir". A. P. Kazhdan, *Agrarnye otnosheniia v Vizantii XIII-XIV-XV* (Moscow: Akademica Nauk SSSR, 1952) 17-18. Çeviren G. Alef.

⁷ Thema sisteminin başlangıcı hakkında, başlıca bibliyografya ile en son eser: A. Pertusi, *Constantino Porfirogenito de Thematribus*. Introduzione. Testo critico (Vatican City: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1952) 103-111.

⁸ Tartışma için, başlıca bibliyografya ile birlikte, bkz., Charanis, "On the Social Structure of the Later Roman Empire", *Byzantion XVII* (1944-45) 42-49.

Malazgird Meydan Savaşı Anadolu'nun kaderini tayin etti ve Bizans'ın bundan sonraki tarihini yönlendirdi. Bu olaydan sonra, II. yüzyılda ve daha sonraki dönemde İmparatorluğun toplumsal ve ekonomik hayatına egemen olan koşullar, İmparatorluğun çöküşüne ve ortadan kalkmasına yol açmıştır. Malazgirdin kendisi de bu koşulların bir sonucuydu.

II. yüzyılda İmparatorluğun toplumsal ve ekonomik hayatına egemen olan olay, yüzyıllarca devletin belkemiği olarak hizmet etmiş bulunan asker-köylü sınıfının çöküşü ve toprak sahibi askerî aristokrasinin zafer sağlamasıydı.

Büyük mülkler, tarihinin en başından itibaren Bizans toplumunun özelliklerinden birini oluşturmuştur. 3. yüzyılın politik ve ekonomik bunalımını izleyen İmparatorluğun yeniden düzenlenmesiyle etkilenen karmaşık ve ağır mali idare, büyük mülklerin artmasını teşvik edecek şekilde bir sonuç vermiştir. 5. ve 6. yüzyılların papiruslarında ve büyük kanun yapıcı eserlerinde açıklanan toplum, bu mülklerin egemen olduğu bir toplumdur. Her ne kadar bağımsız köylü mülk sahipleri tümüyle ortadan kalkmamışlarsa da artık serf durumuna düşmüş olan "Colon"lar kırsal kesim nüfusunun büyük bir çoğunluğunu oluşturuyorlardı. 7. yüzyılda asker-köylülerin gelişmesi, büyük mülklerin yayılmasını azaltmakla birlikte, onları tümüyle ortadan kaldırmamıştı. 9. yüzyılın sonlarına doğru büyük mülkler daha genişlemiş ve sayıları artmıştı. Bunlara sahip olanlar, yönetimde önemli görevleri işgal ediyorlar ve mevkileri sayesinde mülklerinin artması için çalışıyorlardı. Bunu, küçük köylülerin topraklarını zaptetmek yoluyla, çoğu zaman kuşkuyla bir biçimde gerçekleştirdiler. Böylece, küçük bağımsız köylü mülkleri ortadan kalkmaya başladı⁹.

10. yüzyılın büyük İmparatorları bu gelişmenin dolaylı olarak ifade ettiği sosyal ve politik sonuçların farkına vardılar ve bunu durdurmaya çalıştılar. Romanus Lecapenus'dan itibaren, II. Basil'de dahil olmak üzere, Johannes Tzimeskes'in dışındaki bütün büyük İmparatorlar bu amaçla birden fazla novella çıkarttılar. Bu İmparatorlar, İmparatorluğun esenliği

⁹ Başlıca bibliyografya için bkz., Charanis, "On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later" *Byzantino-Slavica*, XII (1951) 94, n. 2. Bu çalışmalara eklenmesi gerekenler: D. A. Zakythinos, "Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle" *L'Hellénisme contemporain* (1948) 50 vd., E. E. Lipsic, *Byzanz und die Slaven. Beiträge zur byzantinischen Geschichte des 6-9. Jahrhunderts*, Rusça'dan Çev. E. Langer (Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1951) 5-105; Zakythinos, "La Société dans le despotat de Morée, *L'Hellénisme contemporain* (1951) 7-28; Zakythinos, "Étatisme byzantine et expérience hellénistique" *Annuaire de L'Institut de Philologie et d'Histoire Orientale et Slave. C. X: Mélanges Henri Grégoire*, II (1950) 667-80.

için gerekli unsur olarak kabul ettikleri bağımsız köylüleri koruma yollarını aradılar. Romanus Lecapenus bir kanununda bu durumu şöyle belirtir:

“Kudretlilere kızdığımız ya da kıskandığımız için bu önlemleri almıyoruz... fakat yoksulların himayesi ve bir bütün olarak İmparatorluğun korunması... kudretlinin gücünün artması... mevcut olan kanun onu durdurmazsa halkın yararı açısından giderilemeyecek kayıplar meydana getirecektir. Zira, genel ihtiyaçları sağlayanlar, vergileri ödeyenler, gerektiğinde orduya asker gönderenler, arazide yerleşmiş olan çoğunluktur. Çoğunluk muhtaç durumda olduğunda da her şey çöker”¹⁰

Bağımsız köylüleri korumak için alınan önlemlerden en şiddetlisi, II. Basil tarafından *allelengyon* ile ilgili olarak alınmıştır. Bu kanuna göre, arazi sahibi aristokrasi, kendi yükümlülüklerini karşılayamayacak kadar fakir olan köylülerin vergi borcundan kalanları ödeyeceklerdi. Fakat 1025 yılında Basil'in ölmesiyle, büyük mülklerin gelişmesini engellemek için sarfedilen gayretlerde son buldu. Basil'in *allelengyon* ile ilgili kanunu kaldırıldı ve almış olduğu diğer önlemler, kitaplarda korunmasına rağmen, uygulanmadı. Böylece bağımsız köylülerin kaderi kesin olarak tayin edilmiş oldu.

Bu arada benzer durum askerî mülkleri elinde tutan kayıtlı (askerî kütüklere kayıtlı olanlar) asker sınıfının da başına geldi. Zira, aristokrasi şu ya da bu şekilde köylü mülklerini zaptettiği gibi, askerlerin mülklerine de el koydu. Bu askerlerin çıkarlarının korunması, 10. yüzyıl İmparatorlarını ilgilendiren en önemli sorunlardan biriydi. Constantin Porphyrogenitus, askerî mülklerin korunması için çıkarttığı bir kanunda: “Gövde için baş ne ise, devlet için de ordu odur. Kim bunu ihmal ederse devletin güvenliğini ihmal etmiş olur. Bu nedenle askerî mülklerle ilgili kanunumuzu ilân ederken, herkesin iyiliği için çalışmakta olduğumuzu düşünmekteyiz” diye yazmıştır¹¹. Fakat buna rağmen, 10. yüzyılın İmparatorları tarafından küçük köylüler için alınan önlemler faydalı olmamıştı. Aristokrasinin, asker olsun ya da olmasın, küçük mülk sahiplerinin ellerindeki mülkleri zaptetmesinin önlenemeyeceği anlaşılmış oldu.

Aynı zamanda, II. yüzyılda kimi İmparatorların, yönetimdeki nüfuz sahibi askerlerin güçlerini azaltmak için izledikleri anti-militarist politika da, kayıtlı askerlerin çöküşünü tamamlamıştır. İmparatorlukta yüksek askerî mevkileri işgal edenler, aynı zamanda büyük arazilere de sahiptiler. Zenginliklerinin yanı sıra askerî komutanlar olarak sahip oldukları güç de

¹⁰ *Jus-Graeco-Romanum*, yay. Zacharie von Lingenthal (Leipzig, 1857) III, 246-247. İmparatorların kilise mülklerinin genişlemelerini engelleme çabaları için bkz., Charanis, “The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire” *Dumbarton Oaks Papers* (1948) IV, 53-64.

¹¹ *Jus-Graeco-Romanum*, III, 262 vd.

onları, merkezî iktidar için son derece tehlikeli bir hale getirmişti. Gerçekten bu tehlike II. Basil'in, yukarıda söz etmiş olduğumuz *allelengyon* ile ilgili bir kanunu çıkartmasına başlıca neden olmuştur. II. Basil, kuvvetli aristokrasi tarafından hazırlanan iki korkunç isyan ile karşılaştı ve bunlardan güçlülükle kurtulabildi. 987 yılından sonra, kuvvetli isyancılardan biri olan Bardas Skleros ile uzlaştığı zaman, Skleros ona, eğer İmparatorluk otoritesini korumak istiyorsa, hiçbir aristokratın zenginleşmesine izin vermemesini ve ağır vergiler koymak suretiyle onları yıpratmasını tavsiye etmişti¹². Bu nedenle, *allelengyon* da dahil olmak üzere almış olduğu çeşitli önlemler, sadece yoksul köylülerin korunması değil aynı zamanda aristokrasinin de ezilmesi amacını taşıyordu. Fakat sonunda aristokrasi, hem toprak hem de vergi konusunda zafer kazanmıştır.

Aristokrasinin zaferinin en önemli sebeplerinden bir tanesi İmparatorluğun askerî organizasyonunda sahip olduğu güçtü. Eğer bu güç sarsılacak olursa, aristokrasi iktidarını ve etkisini kaybedecek ve merkezî hükümetin isteklerine daha kolay boyun eğecekti. II. yüzyılın kimi İmparatorlarının özellikle, ünlü Constantine IX. Monomachos (1042-1055), VI. Michael (1056-1057) ve X. Constantine Dukas (1059-1067)'in kesinlikle uygulamaya çalıştıkları politika buydu. Onların saldırılarının amacı, orduyu küçültmek suretiyle askerî organizasyonu zayıflatmak ve böylece aristokrasinin askerlere hükmetmesini önlemektir. X. yüzyılda Sarasen ve Bulgarların ezilmesi, sınırların Doğu'da Fırat ve Dicle'ye, Balkanlarda Tuna'ya kadar genişletilmesi gibi kazanılan büyük zaferler, artık kuvvetli bir ordunun beslenmesine gerek kalmadığı hissini ve güvenlik duygusunu yaratmıştı. IX. Constantine ile birlikte barış, İmparatorluğun dış politikasının çekirdeğini oluşturdu. Aristokrasi ordudan sistemli bir şekilde elenirken aynı zamanda sivil memurlar sınıfı geliyordu. Fakat aristokrasi direndiği için, İmparatorluğa hükmetmek isteyen yeni sivil memurlar ile askerî aristokrasi sınıfı arasında yeni bir mücadele başladı.

Gerek Doğu'da gerekse Batı'da yeni ve korkunç düşmanların ortaya çıktığı bir zamanda bu mücadele İmparatorluğu insan ve kaynak kaybına yol açan bir seri iç savaşa sürükledi. Bununla beraber, iktidarın izlediği politikanın en önemli sonucu, ordunun bozulması ve kayıtlı askerlerin çökmesi oldu. X. Constantine Dukas'ın zamanına kadar askerlik mesleği çekiciliğini oldukça kaybetmiş bulunuyordu. Bir Bizans tarihçisinin yazdığı

¹² M. Psellos, *Chronographie*, yay ve Fransızca'ya çev. E. Renauld (Paris: "Les Belles Lettres", 1926) 1-17. İngilizce Çeviri E. R. A. Sewter, *The Chronographia of Michael Psellus* (London: Routledge ve Kegan Paul, 1953) 23.

gibi, “askerler silahlarını bir kenara bırakarak avukat ve jüri üyeleri olmaya başlamışlardı”¹³. Aynı yazar, Selçuklulara karşı sefere çıkan ordu hakkında da şunları yazmaktadır:

“Bu ordu Makedonyalı, Bulgar, Vareg ve tesadüfen orada bulunan diğer barbarlardan oluşuyordu. Frikyalı’da bulunan (Anadolu teması) halktan da orduya asker alınmıştı. Anadolu temasındaki askerler inanılmayacak bir durumdaydılar. Doğu ve Batı’yı egemenlikleri almış olan Romalıların ileri gelen ünlü kişilerinin şimdi sayıları çok azalmış, yoksulluk ve kötü idare yüzünden de başları eğilmişti. Silahları, kılıçları ve diğer savaş araçları azdı. Aynı zamanda süvarileri ve diğer donatımları da yeterli değildi. Çünkü İmparator da uzun zamandan beri sefere çıkmamıştı. Bu nedenle yararsız ve gereksiz sayılarak sayıları ve ücretleri azaltılmıştı”¹⁴.

İhmal edilmiş ve moralleri bozulmuş olan kayıtlı askerler, Bizans ordusu içinde gittikçe azınlıkta kalan unsurlar haline gelmişlerdi. 11. yüzyılda ve daha sonraları ordunun büyük bir kısmı Rus, Türk, Alan, İngiliz, Norman, Alman, German, Peçenek, Bulgar gibi yabancı ücretli askerlerden oluşuyordu. Bu ücretliler için kendi çıkarları İmparatorluğun çıkarlarından daha önemliydi.

Bu sırada, *pronoia* ve *exkuseia* kurumlarının gelişmesi, gerek kilise mensuplarının gerekse dünyevî aristokrasinin servet ve gücünü daha da arttırdı.

Pronoia,¹⁵ 11. yüzyılın ikinci yarısındaki ve özellikle daha sonraki İmparatorlar tarafından, terkedilmiş toprakları canlandırmak, toprak gelirleri ile askerî sınıfı yeniden kurmak ve taraftarlarını ödüllendirmek için kullanılmıştır. *Pronoia*, kişilere belirli bir süre, genellikle de yaşam boyu, askerî ve başka hizmetler karşılığında tevcih edilirdi. Özel durumlar dışında hiç bir zaman miras olarak kalamazdı. *Pronoia* genellikle bir toprak parçasıydı. Bazen bir nehir ya da balıkthane olabilirdi *Pronoia*’ların bir kısmı çok büyük, bir kısmı ise daha küçüktü. Fakat bunların tümünden beklenen sonuç, aristokrasinin güç ve etkinliğini arttırmak ve merkezî hükümetin kırsal kesim üzerindeki nüfuzunu azaltmaktı. Çünkü *pronoia* sahibi,

¹³ Cedrenus, *Historiaurum Compendium* (Bonn, 1839) II, 652.

¹⁴ a. g. e. II, 668.

¹⁵ Bizans *pronoia*’sı hakkında başlıca Bibliyografya için bkz., Charanis, “On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later”, *Byzantino-Slavica*, XII (1951) 97, No. 11. orada verilen çalışmalara şu önemli eser de eklenmelidir. *Pronoia, A Contribution to the History of Feudalism in Byzantium and in South-Slavic Lands* (Belgrade: Serbian Academy of Science, Special Editions, CLXXVI, Byzantine Institute, Vol. I, 1951). Üzüntüyle belirtmek gerekir ki, Ostrogorsky, bu kitabını Sırpça yazmıştır. Bununla birlikte elimizde uzun bir özeti bulunmaktadır: Ihor Sevçenko, “An Important Contribution to the Social History of Late Byzantium”, *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*, II (1952) 448-59.

arazisinde oturanların üzerinde *pronoia* ile birlikte kendisine verilmiş olan önemli malî ve adli yetkilere sahip bulunuyordu. *Pronoia* sahibi, orduda hizmet etmek ve aynı zamanda *pronoia*'nın büyüklüğüne göre asker sağlamakla yükümlüydü. Fakat, 11. yüzyılın ikinci yarısında ilk defa karşılaştığımız *pronoia*, sadece askerî bir bağış değildi. Bu durumla daha sonraları Alexius Comnenus ve halefleri zamanında karşılaşıyoruz. *Pronoia*, eski askerî mülkten farklıydı. Şöyle ki, bunların sahipleri toplumda yüksek sınıfa mensup kişilerdi. Oysa, diğerlerinin sahipleri toprak sahibi köylülerdi. 13. yüzyıldaki Bizans aristokrasisini incelediğim çalışmamda, *pronoia* sahiplerinin pek çoğunun birbirleriyle ve hükümdarlık ailesi ile yakınlıkları olan ailelerden geldiklerini gösterdim¹⁶. *Pronoia* sisteminin geniş olarak uygulanması, sadece aristokrasinin güç ve zenginliğini arttırmakla kalmamış, aynı zamanda “*appanage*” (arazi bağışı) sisteminin gelişmesine ve böylece merkezî idarenin zayıflamasına da sebep olmuştur.

Merkezî idare aynı zamanda *Exuseia*¹⁷ sisteminin gelişmesiyle de zayıflamıştır. Bu terim hiç kuşkusuz Latince *excusatio* (*excusare*) den gelmekte olup, hükümetin sık sık özellikle manastırlara ihsan etmiş olduğu malî ve kazai muafiyet ile ilgilidir. Önceleri *exkuseia*'nın ilk defa 11. yüzyılda ortaya çıktığı sanılıyordu. Fakat şimdi daha da eski olduğu bilinmektedir¹⁸. 4. yüzyılda ruhban sınıfına verilen çeşitli imtiyazların gelişmesinden meydana gelmiş olabilir. Bununla beraber, geniş ölçüde kullanılması 11. yüzyılda ve daha sonraları olmuştur. Bu dönemde manastır mülkleri çok geniş olduğundan, *exkuseia* ihsanından dolayı İmparatorluğun büyük miktarda gelir kaybı olmalıydı. Aynı zamanda *exkuseia*'lar dünyevî aristokrasinin servetinin artmasına da katkıda bulunuyordu. Çünkü, 11. yüzyılın ikinci yarısında ve daha sonraki zamanlarda İmparatorlar çoğu kez taraflarına manastırların gelirlerini, yani *kharistikia* olarak bilinen ihsanları bağışlıyorlardı. Gelirleri bu şekilde verilen manastırlar çoğunlukla *exkuseia* imtiyazına sahiptiler.

Böylece, asker-köylüleri korumak için alınan önlemlerin başarısızlığa uğraması ve aristokrasiye çeşitli imtiyazların verilmesi, büyük mülkleri 11. yüzyılda, Bizans'ın kırsal görünümünün başlıca özelliği haline getirmiştir.

¹⁶ Charanis, “The Aristocracy of Byzantium in the Thirteenth Century,” *Studies in Roman Economic and Social History in Honor of Allan Chester Johnson*, yay. P. R. Coleman-Norton (Princeton: Princeton University Press, 1951) 336-55.

¹⁷ *Exkuseia* ile ilgili başlıca bibliyografya için bkz., Charanis, “The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire”, *DOP* (1948) IV, 65, n. 31.

¹⁸ a. g. e. s. 64-67. X. yüzyılda *exkuseia* için, 995, bkz., F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*. Textband (Munich: Münchner Verlag-Bisher F. Bruckmann-1948) 155, 1. 3.

Bu mülkler, Bizans metinlerinde *paroikoi* olarak geçen, özgür, fakat belirli yükümlülükleri olan ve hareketlerini kısıtlayan bazı angaryalarla bağımlı olan kiracı köylüler tarafından işleniyordu. Kimi bağımsız köylü mülk sahipleri, varlıklarını sürdürmelerine rağmen *paroik*'lerden hemen hemen hiç ayırt edilemeyecek duruma gelmişlerdi. *Paroik*'lerin efendilerine çalıştıklarından başka, kirasını verdikleri kendilerine ait mülkleri de vardı ve bunlar için çeşitli yükümlülükleri yerine getiriyorlardı. Belirli bir süre geçtikten sonra da bu topraklardan çıkartılamıyorlardı. Ayrıca bu mülkler, babadan oğula geçebiliyordu. Çok sayıda angaryalar ve ağır vergi yükü altında ezilen bu kiracı köylüler, devletin refahı konusunda tüm isteklerini kaybetmişlerdi. Anadolu'nun iç kısmında bulunan köylülerin, İmparatorluğun genel olarak çöküşünü başlatan Malazgird'den sonra, Selçuklu Türklerine karşı direnmedikleri çok iyi bilinmektedir. 12. yüzyılda Comnen'ler onları püskürtmek için bütün kaynakları kullanarak devletin politik gücünü kısmen iade etmişlerse de, ne onlar, ne de onların halefleri kırsal kesim nüfusunun ekonomik çöküşünü kontrol etme çabasına girişmemişlerdir. 14. yüzyılda halkın acınacak ekonomik durumu, İmparatorluğu sarsan ve Osmanlı Türkleri'nin doğuşuna sebep olan toplumsal ve siyasal çekişmede önemli faktör olmuştur¹⁹. 10. yüzyılda Romen Lekapenus, yukarıda işaret edildiği üzere, bağımsız köylüleri korumak için çıkartmış olduğu bir kanunda, "güçlünün kuvvetinin artması ve çoğunluğun sıkıntısı, halkın refahında giderilemeyecek kayıplar meydana getirecektir" demektedir. Onun tahmini doğru çıktı. Bağımsız köylülerin ortadan kalkması, zenginliğin artması, imtiyazlar, aristokrasinin gücü, bunun sonucunda kırsal toplumun ezilmesi, bana göre bütün bunlar, Bizans İmparatorluğu'nun çöküşündeki başlıca faktörleri teşkil etmektedir.

Ancak, Bizans İmparatorluğu'nun nüfusu tümüyle kırsal değildi. İmparatorluğun ekonomik yaşamında hiçte küçümsenemeyecek, İstanbul ve Selânik gibi, hemen akla gelen, kentler de vardı. Kaynakların fakirliği, Bizans'ın kent ekonomisinin ayrıntılı bir analizine imkân vermemektedir. Fakat hiç kuşkusuz bu da son zamanlarda oldukça gelişmiştir²⁰.

¹⁹ 14. yüzyılda Bizans'daki sosyal ayaklanma için bkz., Charanis, *Internal Strife in Byzantium in the Fourteenth Century* Byzantion, XV (1940-41) 208-30.

²⁰ Bizans'ın ticareti ve endüstrisi için gerçekten sistemli ve ayrıntılı bir araştırma yoktur. En son genel bir araştırma S. Runciman tarafından yapılmıştır. "Byzantine Trade and Industry" *The Cambridge Economic History of Europe*, II (Cambridge: Cambridge University Press, 1952). Aynı yayında, R. S. Lopez'in, "The Trade of Medieval Europe: the South", adlı makalesi de Bizans'ın ticareti üzerinedir. Mora'nın endüstrisi ve ticareti için bkz., A. Bon, *Le*

İmparatorluğun parlak günlerinde Bizans'ın kent ekonomisinin karakteristik özelliği, devletin onun üzerindeki sıkı kontrolüydü. Bu düzenleme iki ögeden oluşuyordu: birincisi, dış ticaret²¹ üzerindeki sıkı denetim, ikincisi ise özel ve kamu loncaları haline sokulan zanaat kollarının ve mesleklerin devlet tarafından denetlenmesiydi²². Bu düzenlemenin amacı hem politik hem de ekonomikti. Politik olarak devlet, silah ve çok sayıda işlenmiş eşyanın, özellikle lüks eşyanın, sadece saray için değil, aynı zamanda diplomatik amaçlarla barbarların reislerine ve diğer prenslere armağan olarak verilmek üzere kendisine ayrılmasını istiyordu. Ekonomik olarak da, büyük kentleri yaşam için gerekli olan mallar ile donatmak, malların kalitesini iyi durumda tutmak ve aşırı fiat artışını önlemek istiyordu. Kent ekonomisi aynı zamanda önemli bir gelir kaynağıydı. Bütün ithal ve ihraç malları % 10 vergiye bağlıydı. Ticaret yapmak ve zanaatları icra edebilmek, belirli bir takım vergilerden başka, çeşitli merasimleri yerine getirmeyi de gerektiriyordu²³. Bu gelir, kaynaklar parça parça olduğundan, miktarı kesin olarak tayin edilememekle beraber, önemli ölçüde olmalıydı²⁴.

11. yüzyılın son çeyreğinin başlangıcında kent ekonomisinin düzenlenmesi gevşemişti. 1082'de Alexius Comnenus tarafından Venediklilere, Sicilya Normanlarına karşı ittifak yapmaları için büyük imtiyazların verilmesi, bu olayın gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır. Bu imtiyazlar arasında en önemlisi, hiçbir gümrük vergisi ödemedi, Başkent de dahil

Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204 (Paris: Press Universitaires de France, 1951) 119-53. İpek endüstrisi için önemli bir çalışma: Lopez, "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum*, XX (1945) 1-43.

²¹ Açıklamada bulunmak için, 10. yüzyılda Bizanslıların Rus Prensi Igor ile yapmış oldukları ticaret antlaşmasına başvurulabilir: S. H. Cross, "The Russian Primary Chronicle", *Harvard Studies and Notes in Philology and Literature* XII (1930) 159 vd. Kroniğin Cross tarafından yapılan yeni bir çevirisi yakında Amerikan Mediaeval Academy tarafından yayımlanacaktır.

²² Bizans'ın Lonca Teşkilâtı'nın ana kaynağı olan *Ἔσ' Prefect kitabı*'nın İngilizce Çevirisi: A. E. R. Boak, "The Book of the Prefect", *Journal of Economic and Business History* I (1929) 600 v. d. Başlıca Bibliyografya için bkz., Charanis, "On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later", *Byzantino-Slavica*, XII (1951) 149, n. 247.

²³ G. Rouillard, "Les Taxes maritimes et commerciales d'après des actes de Patmos et de Lavra", *Mélanges Charles Diehl* (Paris: Librairie Ernest Leroux, 1930), I, 277-89; John Danstrup, "Indirect taxation at Byzantium", *Classica et Mediaevalia*, VIII (1946) 139-67.

²⁴ Gezin Benjamin Tudella'dan öğrendiğimize göre, 12. yüzyılda İstanbul'un günlük geliri 20.000 nomismata'dır. Bununla ilgili başlıca bibliyografya ve Bizans'ın yaklaşık geliri için bkz., Charanis, "Internal Strife in Byzantium during the Fourteenth Century", *Byzantion*, XV (1940-41), 224, n. 62. Nomisma, yaklaşık 4.50 gr. ağırlığında bir altın parçasıydı.

aşağı yukarı bütün kentlerde serbest ticaret yapma hakkını kazanmalarıydı. Bu imtiyazlar, 12. yüzyıl İmparatorları tarafından Venediklileri İmparatorluğun ticaret hayatının gizli efendileri yapma karşılığında, isteksizce de olsa yenilenmişlerdir²⁵. 13. yüzyılda, Venediklilerin etkisini azaltmak için benzer imtiyazlar, (1261 Nymphaeum antlaşması ile) Cenevizlilere de verilmiştir. Fakat bu, bir sömürücünün diğerinin yerine geçmesi demek oluyordu. İster Cenevizli, isterse Venedikli olsun İtalyan tüccarları İstanbul ekonomisini, günlük ihtiyaçların fiyatlarını tesbit etmeye varıncaya kadar, tümüyle denetimleri altına almışlardı. Patrik Athanasius'a göre (13. yüzyılın sonu) Romalıların kaderi tamamen Lâtinlerin eline geçmişti. Kendisi, acıklı bir şekilde II. Andronikos'a, "bizimle eğleniyorlar ve bize getirdikleri buğdayın karşılığında güvence olarak yurttaşlarımızın karılarını alacak kadar da bize küçümsüyorlardı" demek suretiyle şikayette bulunmuştur²⁶.

Bu arada, 10. yüzyılda kent örgütlenmesinin güçlü bir yönünü oluşturan Lonca teşkilâtı, 13. yüzyılın sonlarında aşağı yukarı ortadan kalkmıştı. Bu izlenim, iki farklı bilim adamı tarafından incelenen fakat henüz yayımlanmamış olan Patrik Athanasius'un mektuplarından ortaya çıkmaktadır²⁷. Patrik, sahte ağırlıkların kullanılması, buğday istifçiliğinin yapılması, buğdaya kepek karıştırılması ya da çürük buğday satılması konularında İmparator'a şikayette bulunmaktadır. Ayrıca, İmparator'dan Başkent'in iâşesi ile ilgili olan herşeyi denetlemek için bir görevli atmasını istemektedir. İmparator II. Andronikos, bu şikayetleri dikkate alarak bir araştırma yapılmasını buyurdu. İmparator, özellikle ekmek ticaretini kimlerin ellerinde tuttuklarını ve bunların kaç kişi olduklarını, İstanbul'a gıda maddeleri sağlayan gemilerin hangi şartlar altında alım ve satım işlerini yaptıklarının belirlenmesini istiyordu. Böylece, 13. yüzyılın sonunda, İstanbul'da fırıncıların kimler oldukları ve kaç kişi oldukları resmî olarak bilinmiyordu. Aynı zamanda kalite ve fiyat kontrolü de yapılmıyordu. Burada, *Prefect Kitabı*'nda 10. yüzyılda fırıncıların işlevleri hakkında verilen bilgilerle, karşıt bir durum ortaya çıkmaktadır.

²⁵ John Danstrup, "Manuel I's Coup against Genoa and Venice in the Light of Byzantine Commercial Policy", *Classica et Mediaevalia*, X (1948) 195-219.

²⁶ bkz., n. 27

²⁷ R. Guillard, "La Correspondence inédite d'Athanase, patriarch de Constantinople (1289-1293; 1304-1310)", "Mélanges Charles Diehl, I (1930) 121-40; N. Bănescu", "Le Patriarch Athanase I et Andronic II Paléologue. Etat religieux, politique et social de l'Empire", Académie Roumaine: *Bulletin de la Section Historique*, 23, I (1942) 35 v. d.

“Prefect (Vali) in emrine göre fırıncılar, satın alınan hububatın miktarına göre kâr edeceklardı. Onlar belli miktarda hububatı vergi tesbiti ile görevli memurlardan nomisma ile satın alacaklardı. Öğüttükleri ve mayaladıkları zaman kârlarını, her nomisma başına bir keratio ve iki miliarisia olarak hesaplayacaklardı²⁸. Bir keration saf kârları olacak, iki miliarisia ise işçilerinin ücretine, değirmen hayvanlarının yiyeceğine, fırınların yakacağına ve ışıktandırmaya sarfedilecekti.

Hububat sağlanmasında artma ya da eksilme olduğu zaman fırıncılar, ekmek somunlarının ağırlığının vergi memurları tarafından hububatın alım fiyatına göre tesbit edilmesi için Prefect'e gideceklerdi”²⁹.

13. yüzyılın sonlarında fırıncılar loncasının tümüyle çökmüş olduğu açıktır. Hükümetin fırıncıları kontrol ettiğine dair hiç bir işaret yoktu. Bu zanaat için geçerli olan, muhtemelen diğer zanaat kolları için de geçerliydi.

14. yüzyılda meslek organizasyonu için tek belirti Selânik denizcileriyle ilgili bir örgütlenmeydi. Bu loncanın, denizcilerin çıkarlarının kendileri tarafından korunması amacıyla kurulduğu ve büyük bir ihtimalle de, 14. yüzyılda çöken merkezî hükümet gücü gibi az çok bağımsız bir kuvvet durumuna gelen eski örgütlenmenin bir devamı olduğu ileri sürülebilir. Bu denizciler loncası, Selânik'i 1345'te sarsan ve yüz civarında aristokratın öldürülmesi ile sonuçlanan korkunç toplumsal karışıklığın başını çekmiştir³⁰.

11. yüzyılda Bizans'ı kaçınılmaz çöküntüye sürükleyen zaafın, onun, dış dünyaya karşı aldığı sert savunma politikası olduğu da söylenmektedir. Bu politika, tüm yabancılara karşı koyduğu kültürel ve ekonomik engellemelerde de kendini gösteriyordu³¹. Bu durumda sözü edilen ekonomik engellemeler, hiç kuşkusuz Bizans'ın ticaret ve endüstri üzerinde uyguladığı sıkı denetimi göstermektedir. Bunun ise, gerçekten Bizans'ın zaafı olduğu son derece kuşkuludur. Basit bir gözlem, yukarıda belirtilen durumun tam tersini ortaya koymaktadır. Şöyle ki, bu denetimlerin en sıkı bir şekilde uygulandığı dönem, aslında İmparatorluğun güçlü devridir. Ayrıca bu gözlem, denetimlerin gevşediği zamanın İmparatorluğun

²⁸ Bizans parasının alt bölümleri şöyledir:

1 altın pound = 72 nomismata

1 nomisma = 12 miliarisia = 24 keratia = 288 folleis

Daha geniş bilgi için bkz., G. Ostrogorsky, “Die ländliche Steurgemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert”, *Vierteljahrsschrift für Sozial-und-Wirtschaftsgeschichte*, XX (1927) 63.

²⁹ Boak'ın çevirisini kullandım. 616-17.

³⁰ Bunun için bkz., Charanis, “Internal Strife in Byzantium in the Fourteenth Century, *Byzantion*, XV (1940-41) 211 v. d.

³¹ A. R. Lewis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean*, A. D. 500-1100 (Princeton: Princeton University Press, 1951) 253.

gerilediği zamanla aynı döneme rastladığı önerisiyle de desteklenmektedir. Devletin gücünü ve varlığını sürdürmesi, temeli vergi olan maddi kaynaklara dayanmaktadır. Bizans'ta bu kaynak, bağımsız köylülerin yok olması, aristokrasinin serveti, imtiyazları ve gücündeki artış ile ciddi bir şekilde gerileyerek, İtalyan Cumhuriyetlerine³² verilen ticarî imtiyazlarla da hemen hemen ortadan kalkmıştı. Bunun sonucunda Bizans'ın kent ekonomisi üzerinde denetimi kaybolmuştu. İşte Bizans'ın çökmesine ve tamamen son bulmasına neden olan zayıflık budur.

³² Bizans tarihçisi Gregoras tarafından, İstanbul'un gelirinin ne durumda bulunduğu hakkında bir fikir verilmektedir. İstanbul'un yıllık gümrük gelirleri 30.000 nomismataya düştüğü zaman, Galata'da Ceneviz kolonisinin gelirleri 200.000 nomismataya yükselmişti. Bu durum aşağı yukarı 14. yüzyılın ortalarına rastlamaktadır. Nicephorus Gregoras, *Byzantina Historia* (Bonn, 1829-30) II, 842.

